

Владимир Божиновић

vladimirbozinovic@hotmail.com

Виртуелни музеј хетеротопије. Пример локалитета првих уметничких школа у Београду 1857–1921.**Апстракт:**

Хетеротопије као носиоци нематеријалне културне баштине представљају битан аспект формирања културног идентитета друштва које их наслеђује. Семиотика наведених простора се из идеолошких или идентитетских разлога често занемарује, чиме се оне затварају и дистанцирају од реалног простора друштвеног деловања. Задатак виртуелног музеја јесте да поново отвори простор хетеротопије мултимедијалном презентацијом аналогних и аналитичких замена ових нематеријалних артефаката.

Кључне речи:

хетеротопија, нематеријална баштина, уметничке школе, Интернет, виртуелни музеј.

Прошло је више од четрдесет година од предавања Мишела Фукоа на коме је изложио своју теорију под називом „Друга места”¹. Фуко сматра да поред реалног простора људске егзистенције, постоје и паралелни простори нематеријалности, односно духовности које је назвао хетеротопијама. Фукоова теорија се подудара са теоријама заступљеним у физици и математици о постојању четврте димензије људске егзистенције коју чини време. У овом случају хетеротопије би представљале заробљене временске јединице или fine наборе у времену, који у својој структури складиште одређене знакове или поруке. Ти простори се формирају акумулацијом делатности људског духа и као такви они нису материјално опипљиви и доступни, али њихова структура чини саставни део културног наслеђа сваког друштва.

Свако друштво може креирати, али и наследити хетеротопије². Једном формиране оне врше константну интеракцију са реалним простором друштвеног деловања, али је њихова отвореност, односно доступност омогућена једино читањем вишезначности поруке исте. Наслеђивањем хетеротопије усложњава се њена вишезначност. Тиме се врши својеврсно магнетно дејство или сакрализација реалног прос-

¹Мишел Фуко, *1926–1984–2004 Хрестоматија*, приредили: Павле Миленковић и Душан Маринковић (Нови Сад, 2005), 25–36.

² Наведено дело.

тора хетеротопије³. Као пример можемо навести тенденцију обнове културних места. Веома је честа појава да су хришћанска светилишта подизана на локацијама античких храмова, а да су затим та светилишта преобраћена у исламске храмове, или да се црква готово по правилу гради на месту претходне цркве.

Ова сакрализација поруке хетеротопије применљива је и ван религиозног контекста.

У нашем случају предочена је у контексту профаног културног деловања, а везаћемо је за формирање првих уметничких школа у Београду између 1857. и 1921. године.

Током 19. века у Београду долази до великог културног преображаја. Постепеним стицањем државне самосталности и усвајањем европских културних постулата, Београд као престоница кнежевине окупља младе интелектуалце и уметнике који формирају нови друштвени културни модел. Као резултат ове про-европске оријентације, настају прве уметничке школе по узору на школе у великим европским центрима. Овај процес је свакако био у интеракцији са осталим политичким, економским и културним приликама тадашњег друштва, па се, у складу са развојем уметничких школа, може пратити и процес уобличавања новог културног модела престонице. Тај модел је понео одлике новоформираних хетеротопија, као нових културних центара српског грађанског друштва, али је увећано наследио и хетеротопије предходних култура Београда. Односно, када се преиспитају локалитети на којима су деловале прве уметничке школе Београда, закључује се да су у питању активни центри културе Београда и током раније историје града. Због великог броја локација на којима су деловале уметничке школе, наведену теорију о хетеротопијама објаснићемо на два најзначајнија примера.

У другој половини 19. века, уметничка настава у Београду одржавана је у истим објектима са позоришним представама, баловима, школама играња, и циркуским представама, јер све до почетка 20. века нису грађени наменски објекти за смештај уметничких школа. Упоредо са наведеним, ови објекти су примарно функционисали као гостионице и хотели, али су имали разнолики друштвени контекст.

Први хотели у Београду саграђени су под патронажом владајућих династија. Као највећи и најмодернији објекти тадашњег Београда, веома брзо су понели репутацију културних центара⁴. Овде су одседали уметници, трговци и остали посетиоци из иностранства који су временом уобличили нову културну сферу Београда. Тако сте, на

³ Фуко сматра да простор људске егзистенције још увек није потпуно десакрализован за разлику од времена, односно да одређени простори намећу одговарајуће норме понашања. Наведено дело, 30.

⁴ Д. Ђ. Замоло, *Хотели и кафане 19. века у Београду*, Београд, 1988.

пример, у првом београдском хотелу „Код јелена“ могли да похађате часове цртања код Стевана Тодоровића, идете у прву школу плеса, да се фотографишете, гледате позоришне представе, купите модерно одело и идете на балове⁵. Ради се без сумње о објекту од изузетног културног значаја, посебно када се узме у обзир да је у питању највеће здање Београда, до изградње Капетан Мишине палате, саграђено под патронажом кнеза Михаила⁶. Ова новоформирана хетеротопија младог грађанског друштва Београда, наследила је локацију старог Цинцар-хана који је откупила породица Обреновић, да би на том месту саградила први хотел у Београду⁷. Ханови су као претеча ових модерних хотела кроз историју града имали веома битну улогу у економском развоју престонице, јер су, поред осталог, били значајни трговачки центри. Трговци и путници су у ханове, поред робе, доносили пошту, значајне вести, састављали писане изворе, а одржаване су механичке игре и забаве за народ од стране путујућих уметничких трупа⁸. Водећи се теоријом Мишела Фукоа о наслеђивању и магнетном дејству хетеротопија, можемо закључити да је хотел „Код јелена“, поред тога што је наследио локалитет Цинцар-хана, наставио друштвени живот локације уобличен културним постулатима новог грађанског друштва.

Овај концепт постаје још очигледнији када се сагледа вишезначност локалитета Дома Св. Саве, у коме је била уметничка школа Ристе и Бете Вукановић. Објекат је саграђен у националном стилу, по пројекту архитекте Јована Илкића, за потребе Друштва Св. Саве. Примарни циљеви друштва били су патриотско-просветно уздизање нације. Друштво је имало значајног удела у ширењу православног хришћанства и националне идеологије на простору Старе Србије и Македоније крајем 19. века⁹. Наведени локалитет, је међутим, дуго времена био носилац политичких и културних аспеката Београда. Пре изградње Дома Св. Саве, на овом месту се налазила резиденција аустро-угарског гувернера Београда, а пре ње караван-сарај Мехмед-

⁵ Наведено дело, 97–112.

⁶ Важно је напоменути новооткривене градитеље хотела из породице најзнаменитијих архитеката Панчева који су службовали код кнеза Милоша, а затим и Михаила. У питању су Франц Доби и Антон Квердфелд. Видети: *Живети у Београду 1842–1850*, Документа управе града Београда, књига 2. Историјски архив Београда (Београд, 2004), 421–423.

⁷ Д.Ђ. Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867* (Београд, 1977), 92.

⁸ Као што је случај са Турским ханом у коме је такође била уметничка школа Стевана Тодоровића. *Живети у Београду 1851–1867*, Документа управе града Београда, књига 3. Историјски архив Београда (Београд, 2005), 472.

⁹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку* (Београд, 2006), 323.

паше Соколовића или Пиринач-хан¹⁰. У сваком случају, у питању су најрепрезентативнији објекти Београда подизани на истој локацији, у којима је вршена непрестана друштвена интеракција. Пре Друштва Св. Саве и уметничке школе Ристе и Бете Вукановић, овде је у „Комадантовој палати“ одсео принц **Евгеније** Савојски. Уколико прихватимо теорију да је на овом месту био наведени караван-сарај или хан, у њему се свакако одвијала значајна трговинска и културна размена, јер су у караван-сарајима и хановима одседали трговци и путници из читаве Европе. Одређени истраживачи наводе да постоји могућност адаптације безистана караван-сараја од већ постојеће средњовековне базилике, што опет није искључено¹¹.

У сваком случају ради се о локалитету који је формиран као својеврсна константа друштвеног деловања различитих култура на истом простору и представља хетеротопију времена¹².

Оно што произлази из два наведена примера, јесте чињеница магнетног дејства хетеротопије. Свака култура иако је хтела да избрише траг о претходном друштву, заправо је учинила супротно. Она је наставила да интегрише идеју и дух претходне културе у своју и сакрализује иста места друштвеног деловања, што наравно није било могуће без спознаје значаја локалитета у претходним епохама.

Модерни европски хотел „Код јелена“, поред тога што је формирао нови културни дух локације, пренео је поруку претходног Цинцар-хана, уобличену традиционално-балканским културним моделом старе београдске вароши.

Дом Св. Саве симбол нове српске нације, требало је да избрише поруку аустро-угарске власти у Београду, која је опет учинила исто са чувеним турским караван-сарајем. Овај простор је ипак са становишта постојања хетеротопија само донекле модификован, јер је у својој основи задржао симболику центра политичке моћи и друштвене културе. Хетеротопији се дакле не може умањити значај јер поседује универзални код или вредност.

Њена основна вредност јесте документарност, односно способност да у својој природи складишти информације о духу епохе и представља нематеријално сведочанство. Сведочанственост хетеро-

¹⁰ Постоје несугласице у науци о томе да ли је на овом месту био караван-сарај Мехмед-паше Соколовића или Пиринач-хан. Д.Ђ. Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867* (Београд, 1977), 82–87.

Жељко Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина 16. и 17. века*, ГМГБ, књига 20. (Београд, 1973), 171–187.

¹¹ Д.Ђ. Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867* (Београд, 1977), 83.

¹² Мишел Фуко, *1926–1984–2004 Хрестоматија*, приредили: Павле Миленковић и Душан Маринковић (Нови Сад, 2005), 34.

топије јесте својство музеалности, па оне самим тим јесу нематеријални артефакти.

Уколико сваки од 16. локалитета првих уметничких школа у Београду схватимо као место акумулације културног деловања, односно нематеријални артефакт, онда је могућа идеја формирања својеврсног метафизичког музеја ових музеалија. Наравно, поставља се питање адекватне презентације хетеротопијских локалитета и објективног ишчитавања њихове вишезначности.

Модерна технологија и средства информисаности, попут Интернета, нуде нова решења формирања доступности хетеротопија.

Требало би на почетку истаћи теорију о Интернету као модерној хетеротопији¹³. Сматра се да Интернет, као паралелни простор без аналогија са реалним простором, отвара нове дефиниције Фукоових хетеротопија¹⁴. Ради се о потпуно виртуелном, паралелном свету складиштења друштвеног деловања. Стога је нама данас посредством овог медија знатно олакшан посао доступности, складиштења, структуралног повезивања и презентације информација. Ово је један од разлога због којих у науци већ дуже време влада мишљење да виртуелни музеји могу постати одговарајућа замена традиционалне институције музеја. Наведена теорија посебно иде у прилог формирања виртуелних музеја нематеријалног наслеђа, попут хетеротопија.

Формирање виртуелног музеја постаје изводљиво усвајањем Деловине теорије замене музејског артефакта¹⁵.

Бернар Делаш сматра да идеалну замену музеалије у виртуелном музеју чини синтеза видљивог изгледа музеалије, у овом случају хетеротопије, односно симулатора ефекта и принципа његовог објашњења¹⁶. Прву је назвао аналогна замена, а другу аналитичка замена.

По Делашу замена по аналогији је прости двојник оригинала, док аналитичка замена представља скицу оригинала и има задатак да открије његов склоп и својствену му логику¹⁷. Уколико музејски артефакт превасходно схватимо као медиј, чија сведочанственост нама омогућава читање информација, а не као предмет дивљења и фетишизације, онда је могуће аналитичким и аналогним путем извршити замену музеалије. Виртуелни музеј би на тај начин вршио своју основну

¹³ <http://specialez.esa-paris.fr/blog/2010/07/29/towards-new-virtual-heterotopias/>

¹⁴ Ова теорија је ипак блиска са Фукоовим тумачењем утопије или хетеротопије огледала. Видети: Мишел Фуко, *1926–1984–2004 Хрестоматија*, приредили: Павле Миленковић и Душан Маринковић (Нови Сад 2005), 32.

¹⁵ Бернар Делаш, *Виртуелни музеј: Ка етици нових слика* (Београд, 2006), 162–174.

¹⁶ Наведено дело, 164.

¹⁷ Наведено дело, 166–167.

дужност, пренос сазнајних вредности музеалије и изгубио би функцију профаног храма реликвија.

Аналогна замена покреће осећајну интуицију посматрача. У случају сада непостојећег хотела „Код јелена“, аналогна замена могућа је путем мултимедијалне презентације локације.

Ова фаза укључује презентацију свих аудио-визуелних сведочанстава везаних за локалитет и његову друштвену активност.

У ову групу спадају старе фотографије, разгледнице, слике и скице:

1. ентеријера и екстеријера објекта
2. уметника и ученика школа
3. актуелне моде и друштвених окупљања.

Наведена визуелна сведочанства могу бити пропраћена преслушавањем музике која се слушала на изложбама, баловима, концертима и осталим скуповима.

У аналогне замене можемо уврстити и 3D виртуелне моделе реконструисаних објеката, за које не поседујемо одговарајуће визуелне замене, попут караван-сараја Мехмед-паше Соколовића. Изглед и положај објекта познат је са Гумповог плана Београда¹⁸, али цртежи и сачувани писани трагови омогућавају знатну реконструкцију грађевине.

Она се затим може транспоновати на реалну локацију на Google map-у, чиме је омогућена контекстуализација односа материјалног и духовног слоја локалитета.

Катрмер де Кенсиј је сматрао да је и сама земља део музеја, односно да је здруживање музеалија ван самог локалитета где су настали потпуно незамисливо¹⁹.

Ову теорију можемо применити у презентацији 3D објеката на самој локацији на Google map-у, где се може сагледати њихов однос са окружењем. На пример, као у случају хотела „Код јелена“, који се налазио у центру старе српске вароши Обреновића, у близини Саборне цркве, Митрополије и Конака кнегиње Љубице. Он је поред објеката владарске и хришћанске идеологије, стајао као симбол уздицања културе новог грађанског друштва²⁰. Главна фасада хотела изла-

---

¹⁸ Јоан Баптиста Гумп, војни архитекта аустријске војске која је 1688. године заузела Београд.

¹⁹ Бернар Делаш, *Виртуелни музеј: Ка етици нових слика* (Београд, 2006), 143.

²⁰ Занимљиво је да овај концепт потпуно одговара Фукоовом шестом начелу одлика хетеротопија и њиховој идеализацији. Он наводи као пример језуитске колоније у Парагвају које су формирале насеља са осама које се секу у виду Христовог знака. Хотел „Код јелена“ је са Митрополијом, Саборном црквом и Конаком кнегиње Љубице био у једном од поља између кракова

зила је на улицу Краља Петра, у којој се одвијао највећи број друштвених активности Београђана.

Иако све наведене аналогне замене симулирају, односно стварају илузију музеалије, њихов задатак није да одмене хетеротопију, што је заправо и немогуће, већ да омогуће њену сазнајну доступност, односно по Фукоу отвореност хетеротопије²¹. Аналитичка замена треба да из простора хетеротопије изведе организацију сазнања формирањем базе података.

Обједињеност корпуса добија се обележавањем хетеротопијских локација на мапи Београда, из чега се затим извлаче главне линије склопа за све музеалије корпуса.

Главне линије формирају:

1. делатност првих уметничких школа у Београду од 1857. до 1921. године;

2. архитектонски споменици везани за локалитете;

3. културни, економски и политички аспекти локација.

Главне линије склопа се затим деле на подгрупе.

Прва линија о уметничким школама може се оријентационо поделити на следеће подгрупе:

1. назив школе и време функционисања на локалитету;

2. информације о уметнику – педагогу и ученицима школе;

3. изложбе и остале друштвене активности школе.

Другу линију можемо поделити на:

1. ктитора и градитеља објекта;

2. анализу архитектуре здања.

Трећа линија наводи:

1. знамените личности које су боравиле на локалитетима;

2. културна дешавања попут грађанских забава, концерата и позоришних представа;

3. аспекте свакодневног друштвеног деловања.

У другој и трећој линији корпуса обједињена су досадашња сазнања о друштвеном значају локалитета кроз историју, чиме се врши раслојавање вишезначности хетеротопије. Подаци се нижу ретроспективно, од периода устројства школа и даље у прошлост, колико је то могуће у зависности од локалитета.

крста који формирају улице Краља Петра и Поп Лукина. Мишел Фуко, *1926–1984–2004 Хрестоматија*, приредили: Павле Миленковић и Душан Маринковић (Нови Сад, 2005), 36.

²¹ Пето Фукоово начело одлика хетеротопија наводи да оне представљају један систем отварања и затварања који их истовремено изопштава и чини проходним. Наведено дело, 35.

Сваки аналитички податак требало би да стоји упоредо са својом аналогном заменом, јер је једино на тај начин могућа адекватна замена музеалије и ступање у простор хетеротопије.

Овако уобличена презентација захтева и адекватно повезивање са активним институцијама културе и друштва које су наследиле поједине хетеротопијске локације. Уколико те институције поседују интернет сајт или презентацију, потребно је укључити њихове интернет адресе, односно линкове на сајт музеја. Музеј се путем линкова може повезати и са осталим сајтовима који поседују садржај значајан за спознавање одређених музеалија, као и са званичним интернет презентацијама туристичких организација Београда. Тиме се усложњава структура музеја и шири поље његовог деловања.

Формирањем виртуелног музеја хетеротопија стремимо ка идеји о демократизацији наслеђа и десакрализацији простора.

Иако је у процесу музеализације хетеротопије могуће субјективно тумачење поруке исте, изношењем што већег броја сведочанстава о културно-историјским аспектима локалитета, могуће је истицање универзалне нити хетеротопије.

Хетеротопије као богати извор информација могу бити различито интерпретиране, односно унапред осмишљеним селективним одабиром порука хетеротопије, може се указати на један од аспеката културног значаја који је неретко политички догматизован и ангажован. На тај начин, информација обрађена из ишчитавања знакова хетеротопије постаје саставни део механизма наметања слике прошлости.

Памћење склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу света, али поред чувања одређених садржаја условљава заборав других.²² Ако при томе памћење формулишемо као „складиштење“ садржаја прошлости, онда је „сећање“ актуализовање прошлости.²³

Уколико овај концепт применимо на музеализацију хетеротопија, онда би она изгледала овако:

прошлост – садржај хетеротопије

сећање – актуализовање пожељног садржаја и стварање информације

обликовање сећања- информације

памћење – складиштење обликованих информација (идентитетског или

идеолошког карактера) .

Будући да идентитет почива на признатом памћењу формираном обликовањем сећања, манипулацијом процеса музеализације хетеро-

²² Тодор Куљић, *Култура сећања* (Београд, 2006) 8.

²³ Наведено дело.

топије можемо створити информацију лажног или једностраног идентитета исте, који често може да поприми идеолошку конотацију. Овај феномен можемо поистоветити са проблематиком културе сећања која би га означила као „политизацију сећања”.²⁴

Та политизација сећања представља главни разлог затварања простора хетеротопије, због чега данас у Београду имамо бројна заборављена места баштине.

Њу доиста можемо повезати са Фукоовом утопијом, а не хетеротопијом огледала. Видимо се тамо где нисмо, али се чврсто везујемо за тај лажни одраз да бисмо добили потврду нашег постојања.

Културно наслеђе не припада прошлости и хетеротопију морамо схватити као константу уобличавања свести друштва које настајује исту територију. Усвајањем њене вишезначности добијамо богатије културно наслеђе и реалнији идентитет.

Виртуелни музеј као демократизовано средство информисања омогућава правилно тумачење и презентацију хетеротопијских простора Београда, која су *in situ* потпуно идеолошки сакрализоване или избрисане из меморије друштва.

Литература:

Бернар Делаш, *Виртуелни музеј: Ка етици нових слика*, Београд 2006.

Мишел Фуко, *1926–1984–2004 Хрестоматија*, приредили: Павле Миленковић и Душан Маринковић, Нови Сад 2005.

Тодор Куљић, *Култура сећања*, Београд 2006.

Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006.

Жељко Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина 16. и 17. века*, ГМГБ, књига 20, Београд 1973.

Д. Ђ. Замоло, *Хотели и кафане 19. века у Београду*, Београд 1988.

Д. Ђ. Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867*, Београд 1977.

Публикована архивска грађа:

Живети у Београду 1842–1850, Документа управе града Београда, књига 2. Историјски архив Београда, Београд 2004.

Живети у Београду 1851–1867, Документа управе града Београда, књига 3. Историјски архив Београда, Београд 2005.

---

²⁴ Наведено дело, 11.

Интернет линкови:

<http://specialez.esa-paris.fr/blog/2010/07/29/towards-new-virtual-heterotopias/>

Vladimir Božinović

Virtual Museum of Heterotopia. The Case of Sites of Belgrade's First Art Schools (1857 – 1921)

Heterotopias as carriers of non-material cultural heritage represent an important aspect of the formulation of cultural identity of society which inherits them. Semiotics of such spaces is often neglected for ideological or identity reasons, thus those spaces are being closed or distanced from the real space of social action. Task of the virtual museum is to once again open up the space of heterotopias by means of the multimedia presentation of analogue and analytical substitutes of these non-material artifacts.

Key words: heterotopia, non-material heritage, art schools, Internet, virtual museum.